

תוכן העניינים

ט	הקדמה מאת דרור ורמן
יג	הערת המערכת
טו	פתח דבר
1	מבוא
19	א. מבט מן הסף
41	ב. סוגיה עולמית
47	ג. גולים בעת החדשה המוקדמת
97	ד. שלושה טיפוסים של מהגרים מרצון
154	ה. "היציאה הגדולה"
220	מפתח שמות

מבוא

בשנת 1891, בטרם תיעשה תוכנה זו מטבע עובר לסוחר, העיר ההיסטוריון הדגול של הספֵר פרדריק ג'קסון טרנר כי "כל דור כותב מחדש את תולדות העבר בהתאם לתנאים השולטים בזמנו הוא"¹. בעודנו מתקדמים אל העתיד אנו נוטים להתבונן בעבר מזוויות חדשות. כך למשל הייתה צמיחת הדמוגרפיה ההיסטורית בשנות החמישים של המאה הקודמת תשובה לוויכוחים שניטשו אז על התפוצצות האוכלוסין, ואירועי מאי 1968 בפריז שימשו זרז למחקרים על מרידות עממיות בעת החדשה המוקדמת שפורסמו בשנות השבעים הן בצרפת הן מחוצה לה. בזמננו קשה שלא לראות בפריחת ההיסטוריה הסביבתית תגובה לוויכוח העכשווי על עתיד כדור הארץ; בהיסטוריה העולמית – תגובה לדיונים על הגלובליזציה; בתולדות התפוצצות – תגובה לדאגות שמעוררת תופעת ההגירה; ובתולדות הידע – תגובה לוויכוחים בדבר "חברת הידע".

סוגיות אלה העסיקו חוקרים כבר בדורות קודמים. שאלת המהגרים למשל נחקרה בידי היסטוריונים שהיו מהגרים בעצמם, כגון פיוטר קובלבסקי (Piotr Kovalevsky), שכתב על התפוצצות הרוסיות; או בנים למהגרים, כפי שהיו אוסקר הנדלין (Oscar Handlin), שנולד ליהודים רוסים בברוקלין וחיבר את הספרים *Boston's Immigrants* (1941) ו-*The Uprooted* (1951), וקרוב יותר לזמננו מרק רֵייף (Marc Raeff) – יליד מוסקבה שהשתלם בברלין ובפריז, נעשה מרצה בניו יורק וחיבר את הספר *Russia Abroad: A Cultural History of the Russian Emigration, 1919–1939* (1990). אף על פי כן אין לכחד כי בעשורים הראשונים של המאה העשרים ואחת הולך וגובר העניין הן בתולדות תפוצצות המהגרים, הן בתולדות הידע.

1 Frederick Jackson Turner, "The Significance of History" (1891: repr. in Fulmer Mood [ed.], *The Early Writings of Frederick Jackson Turner*, Madison, WI: University of Wisconsin Press, 1938), 47–48

העובדה שראגות ההווה הן נקודת המוצא שלנו אינה עניין להתבייש בו, לא אישית ולא קבוצתית. ההיסטוריון המקצועי ינער את חוצנו ממה שהוא מכנה לפעמים "עכשוויזם" (presentism), אלא שחשוב להכדיל בין שאלות לתשובות. להציג שאלות צופות-פני-הווה ודאי שמותר לנו; עלינו רק להימנע מתשובות צופות-פני-הווה שתמחקנה את האחרות או הזרות של העבר. כך יכול ההיסטוריון לתרום להבנת ההווה באמצעות העבר, בהשקיפו על ההווה באספקלריה של הטווח הארוך.

ספר זה ניצב בהצטלכות של שתי המגמות האמורות, תולדות הידע ותולדות התפוצות, שכן במרכזו עומדים גולים ומהגרים וצורות הידע המיוחדות להם: ידע של "עקורים" (displaced), של "מועתקים" (transplanted) או של "מתורגמים" (translated). כמו שניים מחיבורי הקודמים, אפשר לתאר את הספר כמסה בהיסטוריה החברתית, בסוציולוגיה ההיסטורית או באנתרופולוגיה ההיסטורית של הידע, היונקת מעבודתם של פייר בורדייה, מישל פוקו וקרל מנהיים. מנהיים – אדם שגלה פעמיים, תחילה מהונגריה לגרמניה ואחר כך מגרמניה לאנגליה – טען כי הידע תמיד נטוע במצב החברתי. טיעון זה נועד לחול על כל אדם אבל מסקנתו עולה בחריפות מיוחדת במקרה של גולים, האנוסים להתמודד עם שינויים מפליגים במצבם.²

אוצר המילים של הגלות

המילה העברית לתיאור הגירה עם רכיב של כפייה היא "גלות". המילה exile היא מקבילה ותיקה ברבות מלשונות אירופה.³ באיטלקית משתמש דנטה במונח esilio כדי לתאר את מצב הגלות שלאסונו הוא הכיר היטב מבשרו, וההיסטוריון בן המאה השש-עשרה פרנצ'סקו גוויצ'רדיני (Francesco

2 Karl Mannheim, "The Problem of a Sociology of Knowledge", trans. in his *Essays in the Sociology of Knowledge* (London: Routledge, 1952), 134–190; Peter Burke, *A Social History of Knowledge from Gutenberg to Diderot* (Cambridge: Polity Press, 2000); Burke, *A Social History of Knowledge from the Encyclopédie to Wikipedia* (Cambridge: Polity Press, 2012)

3 יצחק בער, גלות (1936), תרגם לעברית ישראל אלדר (ירושלים: מוסד ביאליק, 1980).

כותב èsule (Guicciardini) כדי לציין אדם גולה. אריוסטו מדבר על prófugo בהוראת אדם שברח, ואילו מקיאווולי משתמש במונח הניטרלי יותר fuoruscito, מי שיצא מהמקום. בספרד נכנסה המילה exilio לשימוש רק במאה העשרים. המונח הספרדי המסורתי יותר destierro, "עקירה", מצייר דימוי מוחשי של איבוד אדמת המולדת. גולה אופטימי באופן יחסי, הפילוסוף הספרדי חוסה גאוס (José Gaos) שמצא מקלט במקסיקו אחרי מלחמת האזרחים, ביכר את התחדיש transtierro ("ניטע מחדש") והצהיר: "במקסיקו לא חשתי עקור, אלא... נטוע מחדש" ("no me sentia en México, desterrado, sino... transterrado"). אחיו לגלות אדולפו סאנצ'ס ואסקס (Adolfo Sánchez Vázquez) חלק עליו מכול וכול.⁴

אף שהצלחתו של גאוס בסביבה החדשה הייתה יוצאת דופן, יש ערך במושג שלו, והוא הדין במושג דומה, "טרנס-קולטורציה" (transculturación), חידוש שטבע הסוציולוג הקובני פרננדו אורטיס (Fernando Ortiz) במקום הביטוי "אקולטורציה" שהיה שגור בפי אנתרופולוגים בני זמנו (שנות הארבעים של המאה הקודמת).⁵ בניגוד ל"מושגים חד-צדדיים" דוגמת אקולטורציה ואסימילציה (היטמעות), המונחים transculturación ו-transtierro מרמזים על שינוי בשני צדי המפגש, כפילות שקיומה אכן ניכר בדוגמאות רבות שנביא להלן.⁶

שימוש ראשון בשם העצם refugees, "פליטים", מתועד בצרפתית ובאנגלית בשנת 1685, ולא בכדי: הייתה זו שנת גירוש הפרוטסטנטים מצרפת עם ביטול אדיקט נאנט. בין השאר אנו מוצאים הופעות של המילה החדשה בספר *Histoire de l'établissement des François réfugiés dans Brandebourg...* שפורסם בכרלין ב־1690 בידי שרל אנסיון (Charles Ancillon), פליט בעצמו; ובחיבור האנונימי *Avis important aux réfugiés*

4 José Gaos, "La adaptación de un español a la sociedad hispanoamericana", *Revista de Occidente* 14 (1966): 168–178, at 178; Adolfo Sánchez Vázquez, *Del exilio en Mexico* (Mexico City: Grijalbo, 1991), 34 and passim
ראו: Aurelia Valero Pie, "Metáforas del exilio: José Gaos y su experiencia del 'transtierro'", *Revista de Hispanismo Filosófico* 18 (2013): 71–78, at 72–73.

5 Fernando Ortiz, *Contrapunteo cubano* (Havana: Montero, 1940) המילה transculturación מופיעה בכותרת המשנה של הספר.

6 Antoon de Baets, "Exile and Acculturation: Refugee Historians Since the Second World War", *International History Review* 28 (2006): 316–335, at 329

המונח הגרמני Flüchtling, "נמלט", אף הוא יליד המאה השבע-עשרה; הכיטוי Verfolgte, כינוי לאדם מבוקש או נרדף, צמח מאוחר יותר. הצירוף displaced persons, "עקורים", הוא תחדיש טרי למדי שמופיעו הראשונים מתועדים לקראת סוף מלחמת העולם השנייה, אם כי כבר ב-1936 יצאה לאור בלונדון *A List of Displaced German Scholars*.⁷

אשר ל-"expatriates", בהוראת מהגרים מארצם מרצון, לצמיתות או לזמן-מה, ביטוי זה הופיע לראשונה באנגלית בתחילת המאה העשרים. אנשים אלה מתוארים לעתים קרובות כמי ש"נמשכו" לארץ חדשה בניגוד לאלה ש"נרחפו" החוצה ממולדתם. מינוח מכניסטי כזה עלול להסוות את הבחירות שעמדו לפני הפליטים, אפילו היו אלה בחירות קשות מתוך מגוון אפשרויות מוגבל. לשון אחר, לא תמיד אפשר למתוח קו ברור בין הגירה מרצון להגירה כפויה, וההבדל הוא בכמות יותר מאשר במהות.⁸ בשנות השלושים של המאה העשרים, אם נאחז בדוגמאות שיורחב עליהן להלן, מספר רב של אקדמאים יהודים-גרמנים שעברו לטורקיה ושל ספרדים-רפובליקנים שעברו למקסיקו עשויים להיחשב הן כגולים (מפני שהלכה למעשה הם נאלצו לעזוב את ארצם), הן כמהגרים מרצון (מפני שהם הוזמנו למדינה אחרת). כיוצא בזה, בשנות השבעים אנו מוצאים אינטלקטואלים לטינו-אמריקאים, שלא גורשו אמנם ממולדתם ולא נשקפה סכנה ממשית לשלומם, אך הם עזבו כי סירבו להסכין עם משטרים לא-דמוקרטיים. במקרי גבול כאלה אשתמש מכאן ולהבא במונח הנייטרלי "מהגר" (באנגלית: emigrant או émigré, כלומר מי שהיגר ממקומו). מונח זה ישמש אותנו גם כדי לדון בגולים ובעוזבי מולדתם מרצון כמכלול.

7 על המונחים באנגלית, ראו: Oxford English Dictionary (2nd ed., Oxford: Oxford University Press, 1993). על המונחים בצרפתית: Henri Basnage, *Dictionnaire*, quoted by David van der Linden, *Experiencing Exile: Huguenot Refugees in the Dutch Republic, 1680–1700* (Farnham: Ashgate 2015), 11

8 Jan Lucassen and Leo Lucassen (eds.), *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives* (Bern: Peter Lang, 1997), 11

בעיות אישיות

המבט הסובייקטיבי מתקשה לעתים להשלים עם התוויות "פליט" ו"גולה". הסופר הצ'יליאני אריאל דורפמן (Ariel Dorfman) דחה את המונח "פליט" וביכר לדבר על עצמו כעל "גולה". הפילוסופית חנה ארנדט הצהירה ב-1943 כי "איננו אוהבים שמכנים אותנו 'פליטים'. אנו קוראים איש לרעהו 'תושבים חדשים' [newcomers] או 'מהגרים'". כמו דורפמן וארנדט, גם ג'ון הרץ (John Herz) – חוקר בולט במדע המדינה שעבר מגרמניה לארצות הברית בשנות השלושים של המאה הקודמת ושמו המקורי היה הַנְס הֶרְמַן הֶרְץ – לא דיבר על גלותו מגרמניה אלא על "הגירתו" ממנה.⁹

היו שהתנערו מכל התוויות כאחת. זמן מה אחרי הגיעם למקום החדש הם עדיין חיו בהכחשה וראו בהיעדרות מהמולדת מצב זמני. הסוציולוגית נינה רובינשטיין (Nina Rubinstein), בת לפליטים מרוסיה שאחרי 1933 נהפכה בעצמה לפליטה מגרמניה, כתבה ששלב ההכחשה או הפקפוק הוא תופעה קבועה בתולדות התלישות. בייחוד בלטה ההכחשה הזאת אצל כמה מההוגנוטים שעזבו את צרפת בשנות השמונים של המאה השבע-עשרה, ובהם כוהן הדת פייר ז'ורייה (Pierre Jurieu), שקיווה לשוב במהרה למולדת. תקוות דומות טיפח ב-1935 חוקר תולדות האמנות ניקולאוס פבנר (Nikolaus Pevsner), ששנתיים אחרי בואו לבריטניה "לא ראה בעצמו מהגר או פליט".¹⁰

- 9 Hannah Arendt, "We Refugees", in Ron H. Feldman (ed.), *The Jew as Pariah: Hannah Arendt* (New York: Grove Press, 1978), 55–66, at 55; Ariel Dorfman quoted in Mario Sznajder and Luis Roniger, *The Politics of Exile in Latin America* Peter Stirk, על הרץ, ראו: (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 28 "International Law, Émigrés and the Foundation of International Relations", in Felix Rösch (ed.), *Émigré Scholars and the Genesis of International Relations* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014), 61–80, at 75
- 10 על ההכחשה, ראו: Nina Rubinstein, *Die französische Emigration nach 1789: Ein Beitrag zur Soziologie der politischen Emigration* (Graz: Nausner and Nausner, David, השוו לריאיון שנערך עם רובינשטיין ב-1987, מצוטט בתוך: 93, 176 Kettler, Colin Loader, and Völker Meja, *Karl Mannheim and the Legacy of Max Weber* (Aldershot: Ashgate, 2008), 148–149 על ז'ורייה ועל ההוגנוטים, ראו: Elisabeth Labrousse, *Pierre Bayle*, vol. 1 (2 vols., The Hague: Nijhoff,

סיפור ההכחשה הוא רק אחד מרבים שאפשר לספר על גולים. רבים מהסיפורים הללו קשורים באובדן, דבר הבא לידי ביטוי בכותרת התרגום הספרדי של ספרי זה, *Péridas y ganancias* ("הפסדים ורווחים"). התלישה מארץ האים (homeland) והקליטה במה שנכנה לשם נוחות "הארץ המארחת" (hostland) כרוכות בטראומת העקירה, בקטיעת הקריירה, בתחושות של חוסר ביטחון, בדידות וגעגועים למולדת, וכן בקשיים מעשיים כאבטלה ועוני, התמודדות עם שפה זרה וקונפליקטים עם גולים אחרים ועם חלק מהמקומיים (שהרי הפחד מהמהגרים והשנאה להם לא נולדו היום).¹¹ כל נשכח גם את אובדן המעמד המקצועי בעקבות ההגירה, כמודגם בכמה וכמה מקרים ב"ציאיה הגדולה" של המשכילים היהודים בשנות השלושים (ראו למשל קרל מנהיים, ויקטור אהרנברג [Victor Ehrenberg] ואויגן טויבלר [Eugen Täubler], שבכולם נדון בפרק ה).

הלם הגלות כרוך גם באובדן הזהות הישנה. לא בכדי בחרה ההיסטוריונית של האמנות והפליטה קייט שטייניץ, כאשר כתבה בשם בדוי, לחתום בשם "Annette C. Nobody". החלפת השם הייתה לא פעם סמל למאבק ליצור זהות חדשה. כך נהפך המבקר והעיתונאי האוסטרי אוטו קרפפן (Otto Karpfen) ל"אוטו מריה קרפן" (Otto Maria Carpeaux) בחייו החדשים בברזיל; והסוציולוג הפולני סטניסלב אנדז'ייבסקי (Stanisław Andrzejewski), כשנתחוויר לו שהאנגלים אינם מסוגלים להגות את שמו, החליפו ב"סטניסלב אנדרסקי" (Stanislav Andreski).¹²

רבים חוו אפוא את הגלות כחוויה טראומטית, שאף הובילה בכמה מקרים להתאבדות, כגון הסופר שטפן צווייג ואדגר צילזל (Edgar Zilsel), פילוסוף והיסטוריון של המדע שאחד מעמיתיו תיאר כ"אדם מבריק מאין כמותו". שני האחרונים היו יהודים אוסטרים שברחו מארצם ב-1938 עם

Susie Harries, *Nikolaus Pevsner: The Life* 1963–1964), 203, 209
 על פבזנר, ראו: (London: Chatto and Windus, 2011), 190

11 Michel S. Laguerre, "The Transglobal Network Nation: Diaspora, Homeland and Hostland", in Eliezer Ben-Rafael and Yitzhak Sternberg (eds.), *Transnationalism: Diasporas and the Advent of a New (Dis) Order* (Leiden: Brill, 2009), 195–210
 למונח הגרמני Gestland בהוראת "ארץ מארחת" יש היסטוריה ארוכה יותר: Rubinstein, *Die französische Emigration*, 92 (written in 1933)

12 כך שמעתי מפי אנדרסקי בשנות השישים, בעת ביקורו באוניברסיטת סאקס.

פלישת גרמניה הנאצית. צווייג התגלגל לברזיל; צילזל – לארצות הברית. בניגוד לצווייג, ששמו מוכר עד היום, צילזל כמעט נשכח: הוא זכה במענק מחקר מקרן רוקפלר ובמשרת הוראה במילס קולג' בקליפורניה, אבל שלח יד בנפשו ב-1944 באמצעות מנת יתר של כדורי שינה. "מקרה טראגי של כישלון במעבר ידע", נאמר על מסלולו המקצועי של מי שהיה מחלוצי הסוציולוגיה ההיסטורית של המדע.¹³ צילזל לא היה האינטלקטואל הגולה היחיד שבחר בהתאבדות. דוגמאות אחרות הן חוקר הלשונות הרומאניות וילהלם פרידמן (Wilhelm Friedmann); ההיסטוריון של ימי הביניים תאודור מומזן (Theodor Mommsen); ההיסטוריון הספרדי רמון איגלסיה (Ramón Iglésia); ההיסטוריונית הגרמנייה הדוויג הינצה (Hedwig Hinze); וחוקרת תולדות האמנות אֵנֶה ליבריך (Aenne Liebreich). שתי האחרונות, כמו ולטר בנימין, התאבדו כשניסיון לברוח סוכל.

עול כבד במיוחד על גולי המחצית הראשונה של המאה העשרים היה הצורך לקנות שליטה בשפה חדשה. לגולים בעת החדשה המוקדמת היה קל יותר מבחינה זו, משום שבימי "רפובליקת המשכילים" (the Republic of Letters) השתמשו בלטינית כ-Lingua Franca ובאזורים רבים באירופה גם דיברו והבינו צרפתית. דומה שאובדן האפשרות להשתמש בשפת האם בחוץ לארץ מקשה יותר מכול על כותבי ספרות בדיונית מסוגו של צווייג. תנו דעתכם לגורלו הטראגי של הפרוואיקון ההונגרי שנדור מאראי (Sándor Márai), מן הסופרים המצליחים בהונגריה בשנות השלושים והארבעים של המאה הקודמת. מאראי עזב ב-1948 בשל התנגדותו לשלטון הקומוניסטי החדש, ובתגובה אסרו הרשויות בהונגריה על הפצת ספריו במדינה. בחוץ הם יכלו להימכר באין מפריע, אך שם לא יכלו להיקרא אלא בידי מיעוט קטן יחסית של קוראי הונגריים. אין תמה כי מאראי כתב מעט מאוד בארבעים השנים שנותרו לו לפני שהתאבד גם הוא.

13 Friedrich K. Stadler, "Transfer and Transformation of Logical Empiricism", in Gary L. Hardcastle and Alan W. Richardson (eds.), *Logical Empiricism in North America* (Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 2003), 216–233, at 222. השוו: Diederick Raven and Wolfgang Krohn, "Edgar Zilsel: His Life and Work", in Zilsel, *The Social Origins of Modern Science* (Dordrecht: Kluwer, 2000), xix–lix.

גולים אקדמאים התייסרו בייסורים דומים אבל במידה פחותה. אחד מאנשי האקדמיה שהעידו על הקושי מכלי ראשון היה חוקר תולדות האמנות האוסטרי הנס טיצה (Hans Tietze), בן 54 בצאתו לגלות, ש"המשיל את שפתו החדשה לשימוש כפוי במסגרת שדרכה ניגרים כל גווני הביטוי ודקויות המבע". עד נוסף היה חוקר הספרות האיטלקי לאונרדו אולשקי (Leonardo Olschki), שמצא מקלט בארצות הברית ב-1939. אולשקי סיפר בהומור שחור שבחוג ידידיו הגולים היו קוראים לעגה האנגלית שסיגלו לעצמם בשם "דספרנטו"¹⁴.

עד שלישי היה חוקר תולדות האמנות הגרמני ארווין פנופסקי (Erwin Panofsky), שהעיר פעם כי איש מדעי הרוח שהתגלגל אל מחוץ לארצו "עומד לפני שוקת שבורה. העיצוב הסגנוני הריהו לאדם כזה חלק בלתי נפרד מן המשמעות שהוא מבקש להביע. בבואו לכתוב את עצמו בשפה שאינה שלו הוא צורם אפוא את אוזן הקורא במילים, במקצבים ובמטבעות לשון זרים לה; ואם בחר למסור את הטקסט לתרגום, הריהו מתייצב בפני קהלו חבוש פאה נוכרית וחוטם מלאכותי" (כפי שמוכיח הקטע הזה, שנכתב במקורו באנגלית, פנופסקי השכיל לתקן את השוקת שלו, דבר שרבים מעמיתיו נכשלו בו). בביקורת על התרגום האנגלי למחקרו הקלאסי של פאול פרנקל (Paul Frankl) על הלשון הגותית כתב ניקולאוס פכזנר, אף הוא היסטוריון גולה של האמנות, שהתוצאה היא "מטען משמעות שאבד במסע"¹⁵.

ו"ג זבאלד, שחי באנגליה חיי מהגר (אם כי כתב בשפת אמו הגרמנית), זיקק ברומנים שלו אינספור עלילות של הישרדות ומוות, של הסתגלות

Leonardo Olschki to Karl Vossler, Feb. 9, 1947, quoted in Hans Helmut 14
Christmann and Frank-Rutger Hausmann (eds.), *Deutsche und österreichische Romanisten als Verfolgte des National Sozialismus* (Tübingen: Stauffenburg, 1989), 255

Colin Eisler, "Kunstgeschichte American Style: A Study in Migration", in 15
Donald Fleming and Bernard Bailyn (eds.), *The Intellectual Migration: Europe and America, 1930–1960* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1968), 544–629, at 578; Erwin Panofsky, Letter to Abraham Flexner, 1938, quoted in Karen Michels, *Transplantierte Wissenschaft: Der Wandel einer Disziplin als Folge der Emigration deutschsprachiger Kunsthistoriker in die USA* (Berlin: Akademie Verlag, 1999), 119; Pevsner quoted *ibid.*, 123

ומיאון להסתגל, בין השאר בארבעת סיפורי החיים המצוירים ביד אמן בקובץ **המהגרים** (*Die Ausgewanderten*, 1992). סיפורים אלה ממחישים את העיקרון שביטא תאודור אדורנו, בדרכו הדוגמטית, עם שובו מהגלות בארצות הברית: "כל אינטלקטואל, ללא יוצא מן הכלל, ניזוק (beschädigt) מן ההגירה"¹⁶. העקירה של הגולים היא אינטלקטואלית ורגשית גם יחד. כדוגמה מן המאה השש־עשרה נוכל להביא את המלומד והמדפיס אנרי אטיין (Henri Estienne), פרוטסטנטי שברח מפריז לז'נווה. אחיינו של אטיין, המשכיל איזק קזובון (Isaac Casaubon), תיאר אותו כאדם "ששוב לא יכול לחזור לביתו, אף לא למצוא מקום אחר שיתאים לו". הקורא עשוי להיזכר בדברי הסופר האוסטרי שטפן צווייג, שתיאר את עצמו כ"חסר בית בכל הארצות"; או באלה של המבקר אדוארד סעיד, שהגדיר עצמו כמי ש"איננו במקומו" בשום מקום.¹⁷

באשר לחשש של הגולים לביטחונם נוכל להזכיר צמד הונגרים, שניהם יהודים, שנמלטו מן המדינה ב־1919 אחרי שהאדמירל הורטי הפיל את ממשלתו של בלה קון, שפעלה בהשראה סובייטית, ופתח במסע של "טרור לבן". הפילוסוף והמבקר גאורג לוקאץ' נהג בשבתו בווינה לשאת בכיסו אקדח כדי להתגונן מניסיונות לחטוף אותו בחזרה להונגריה. הפיזיקאי לאו סילרד (Leó Szilárd), כשגר בכרלין ב־1933, היה מחזיק את חפציו החשובים בשתי מזוודות גדושות כדי להיות מוכן תמיד לנסיעה בהתראה קצרה.¹⁸ גם מהגרים מרצון מתמודדים לעתים עם קשיים גדולים. גם הם סובלים מגעגועים, אף שלרוב יש ביכולתם לחזור הביתה אם ירצו בכך. מיומנו של מלינובסקי שפורסם אחרי מותו אנחנו למדים כי אתרופולוגים העוסקים במחקרי שדה בקרב עמים בעלי מנהגים שונים מאוד משלהם

16 Theodor Adorno, *Minima Moralia* (Frankfurt: Suhrkamp, 1951), 13
 17 Casaubon quoted in John P. Considine, *Dictionaries in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 98; Zweig quoted in George Prochnik, *The Impossible Exile: Stefan Zweig at the End of the World* (New York: Other Press, 2014), 40
 עקור: לא מזרח ולא מערב, תרגמה מיכל סלע (תל אביב: ידיעות אחרונות, 2001).
 18 Lee Congdon, *Exile and Social Thought: Hungarian Intellectuals in Germany and Austria, 1919–1933* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991); Leo Szilard, "Reminiscences", in Fleming and Bailyn, *The Intellectual Migration*, 94–151, at 95

עלולים להתנסות בתחושות ניתוק. וכבר ציינתי שאפילו המוכשרים במהגרים מרצון מתקשים לפעמים לפתח קריירה מקצועית במדינה שבחרו לעצמם.

כך עלה בגורלו של רודיגר בילדן (Rüdiger Bilden), מחלוצי החוקרים של ברזיל ואמריקה הלטינית. בילדן, גרמני צעיר בן 21, החליט להגר לארצות הברית ונחת בה סמוך לפרוץ מלחמת העולם הראשונה. הוא למד באוניברסיטת קולומביה וחוקרים בשיעור קומתו של פרנץ בועז (Franz Boas) צפו לו עתיד מזהיר. ציפיות אלה לא התגשמו. הוא מעולם לא קיבל משרה אקדמית קבועה, ופרסם מעט מאוד אף שהיה שופע רעיונות. במידה מסוימת היה בילדן קורבן לנטיית פרפקציוניסטיות, שכן הוא מעולם לא השלים את עבודת הדוקטור; אבל הוא גם נקלע שלא בטובתו לזמן הלא-נכון ולמקום הלא-נכון – גרמני בארצות הברית בימים של שתי מלחמות עולם ושפל כלכלי גדול. בילדן מת אלמוני וחסר כול בשעה שידידו הצעיר ממנו, החוקר הברזילאי ז'ילברטו פרייֵי (Gilberto Freyre), קנה שם עולמי באמצעות פיתוח רעיונות שאותם הציג בילדן שנים לפניו.¹⁹ בדברי הימים של גולים ומהגרים – כמו בהיסטוריה בכלל – יש מנצחים ויש מפסידים.²⁰

מי שהקשיב לסיפורי המפסידים יתקשה לשכוח אותם. אפילו צרות היומיום של הגולים המצליחים נחקקות בזיכרון. זמן קצר אחרי נחיתתו באנגליה כתב פבזנר לאשתו: "לא קל יהיה לשחות במים האלה. כל משפט, כל הרצאה, כל ספר, כל שיחה במקום הזה, נושאים משמעות שונה לגמרי משהיו נושאים אצלנו בארץ".²¹ עצם העובדה שאחדים מהמהגרים היטלטלו מארץ מארחת ראשונה לשנייה, ולפעמים לשלישית ולרביעית, רומזת שההתאקלמות לא הייתה פשוטה. "אזורי מחיה חדשים מציבים תנאים

Maria Lúcia G. Pallares-Burke, *O triunfo do fracasso: Rudiger Bilden, o amigo esquecido de Gilberto Freyre* (São Paulo: UNESP, 2012) 19

Catherine Epstein, "Schicksalsgeschichte: Refugee Historians in the United States", in Hartmut Lehmann and James Sheehan (eds.), *An Interrupted Past: German-Speaking Refugee Historians in the United States after 1933* (Washington, DC: German Historical Institute, 1991), 116–135 20

Quoted in Stephen Games, *Pevsner: The Early Life* (London: Continuum, 2010), 21

חדשים להישרדות".²² מי שרוצה להצליח מעבר לים צריך לא-אחת להמציא את עצמו מחדש, להשתלב בתחום מחקר אחר או להתמקצע בדיסציפלינה חדשה.

מתוך מעוז

ספר זה יתמקד בכמה מהשלכותיה החיוביות של הגלות, בחינת הפרי המתוק של הגורל המר. הוא ינתח את הגלות כאחת ה"ברכות שבמצוקה" (blessings of adversity), בלשונו של האנתרופולוג ההולנדי אנטון בלוק (Anton Blok). אליבא דבלוק, בני אדם שהתפרסמו כמחדשים ידעו בדרך כלל קשיים יוצאי דופן בחייהם הפרטיים והמקצועיים ומצאו לאתגרים תשובה יצירתית.²³ אף על פי כן, אינני מניח כי "כל עכבה הייתה לטובה". הסוגיה המרכזית במחקר זה – התרומות הייחודיות שתרמו גולים ומהגרים מרצון לייצור ידע ולהפצתו – מבליטה מטבע הדברים את מחצית הכוס המלאה; אך בל נשכח את הספרים שיכלו אנשים אלה לכתוב ואת התרומות שיכלו לתרום לולי התרגשה עליהם הגלות, הפסדים שאין בידינו אפשרות לחשב. אפילו את הרווחים לא תמיד אפשר "לכמת", ודי אם ניזכר בהיסטוריונים שיצאו כפליטים מגרמניה בשנות השלושים של המאה הקודמת, וש"השפעתם העיקרית" בכריטיניה ובארצות הברית התבטאה לדעת רבים לא בפרסומים מדעיים אלא בהוראה ובמפגשים אישיים.²⁴

גולים רבים הצליחו במידה מסוימת להכות שורשים בארץ חדשה. הם נעזרו באחת משלוש האסטרטגיות שאותן מנה בשנות החמישים אחד מהם, המשפטן פרנץ נוימן (Franz Neumann): היטמעות בתרבות הארץ המארחת; התנגדות לה; והדרך הפורייה מהשלוש – שילוב או סינתזה של יסודות משתי התרבויות.²⁵ האסטרטגיה השנייה שנקטו הגולים, התנגדות, התבטאה

Paul K. Hoch and Jennifer Platt, "Migration and the Denationalization of Science", in Elizabeth Crawford et al. (eds.), *Denationalizing Science* (Dordrecht and Boston: Kluwer, 1993), 133–152, at 143

Anton Blok, *The Blessings of Adversity* (Cambridge: Polity Press, 2016) 23

Epstein, "Schicksalsgeschichte", 135 24

Franz Neumann, "The Social Sciences", in Neumann (ed.), *The Cultural* 25

בהסתגרות בגטו: ניסיון לשקם את קהילותיהם הישנות בנכר, להתגורר בהן ליד גולים כמותם, לדבר בשפות אִמם, ללמוד בבתי ספר משלהם, לקרוא עיתונים משלהם, להתפלל בכנסיות, בבתי כנסת ובמסגדים משלהם, ולייסד להם מעין איטליה קטנה או גרמניה קטנה או רוסיה קטנה עם דפוסי התחברות ייחודיים. עבודת הדוקטור שכתבה נינה רובינשטיין על פליטי המהפכה הצרפתית הדגישה את שאיפתם של הפליטים לחיות בצוותא ולא להתאים את עצמם לתרבותן של הארצות המארחות.²⁶ עם זאת, טען נוימן, היה אפשר לפלס נתיב ביניים כלשהו. בספר זה אטען כי התרומות לידע נבעו במיוחד מאותם חוקרים שהלכו בדרך האמצע שבין שני הקצוות האלה.

בחווית הגלות היו גם הבדלים בין־דוריים. מבוגרים בני הדור הראשון להגירה התקשו בדרך כלל להסתגל לתרבות הארץ המארחת. בני הדור הצעיר נטמעו בקלות רבה יותר, והתוצאה הייתה לא פעם היפוך תפקידים שבו נעשה הבן "אפוטרופוס ומפרנס" להוריו. כך קרה למשל למו"ל ג'ורג' ויידנפלד (George Weidenfeld), שהגיע עם משפחתו ללונדון בשנת 1938.²⁷ אשר לדור השלישי, דור הנכדים, אלה לא תמיד תפסו את עצמם כגולים, אבל חוויית ההתבגרות במשפחה של זרים נשארה טבועה גם בהם. גברים ונשים משלושת הדורות מילאו תפקיד חשוב הן בנדידה של ידע והן ביצירתו. התקבלות הרעיונות של הגולים בביתם החדש הייתה שונה גם בין דורות שונים בארץ המארחת. התרומה העיקרית של המתיישבים החדשים לא התגלמה במידע חדש אלא באורח חשיבה, בהלך נפש או בהרגלים ובצורות התנהגות שנבדלו מאלה של הארץ שהשתקעו בה. כתוצאה מכך נתקלו הפליטים במקרים רבים בחוסר הבנה ובחוסר הערכה מצד בני דורם בארץ המארחת ומצד בני דורות מבוגרים יותר. תכופות דווקא בני הדור הבא, ובפרט סטודנטים שלמדו אצל הגולים, היו פתוחים יותר לרעיונותיהם. בואם של הגולים טבע חותם בארצות המארחות בטווח הארוך, אם כי רבים מהם לא זכו לראות את השינוי בימי חייהם.

Migration: The European Scholar in America (Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 1953), 4–26

Rubinstein, *Die französische Emigration* 26

George Weidenfeld, *Remembering My Good Friends* (London: HarperCollins, 1994), 94

מיקוד

ספר זה יציג מקרי מבחן נבחרים בהיסטוריה של הידע באירופה ובאמריקות ב-500 השנים האחרונות, וביתר דיוק: מ-1453, עם השתלטות העות'מאנים על קונסטנטינופול, עד 1976, עם כינון המשטר הצבאי בארגנטינה. טיפול בנושא עצום כזה לא יהיה בר-ביצוע אם לא נציב לו גבולות. מבלי לכפור אפוא בחשיבותם של ידע מעשי ושל הגירת מיומנויות (skill migration), הפרקים הבאים יתמקדו במלומדים ובמדענים ובתרומות שתרמו ל"קהילת המלומדים" ול"רפובליקה של המדע".

בתחומי העולם האקדמי אקדיש דברים מעטים יחסית למדעי הטבע, אם כי התייחסויות קצרות לענף זה או אחר יעלו מעת לעת לצורכי השוואה. השמטה זו נעוצה בחלקה בלקותו של המחבר במה שמכונה (או היה מכונה) בכנסייה הקתולית "בורות חשוכת מרפא" (Invincible ignorance). מכל מקום, אצל המדענים אין ייצור הידע תלוי במקום המגורים באותה מידה כמו בתחומים ההומניים, גם אם אפשר שמדען היושב מחוץ לארצו יגלה שם צמח לא-מוכר או ינסח היפותזה חדשה בהשראת שיחות עם עמיתים זרים. במדעי הרוח והחברה, מנגד, העקירה משפיעה על ייצור הידע באופנים עמוקים יותר. בנייתן ההשפעות הללו אבכר לפעמים דוגמאות מתוך הדיסציפלינה הפרטית שלי, כיאה למחקר שזרעיו נטמנו בהרצאות לפני החברה ההיסטורית הישראלית.

הואיל וספר זה דן לא רק בייצור ידע אלא גם בהפצתו, שמור בו מקום מיוחד לכמה קבוצות לא-אקדמיות, ובראשן מתרגמים, מדפיסים, עיתונאים ומוציאים לאור שיופיעו בעמודים הבאים לעתים תכופות. נוסף להם יוזכרו גם כמה ספרנים, החל בוולטר גוטשלק (Walter Gottschalk) באוניברסיטת איסטנבול וכלה בוילי גוטסמן (Willi Gutschmann) באוניברסיטת איסט אנגליה. אכן, כמה מהמו"לים-המדפיסים שפעלו באירופה בעת החדשה המוקדמת – השמות הבולטים הם הגולים פרוספר מרשאן (Prosper Marchand) וז'אן-פרדריק ברנאר (Jean-Frédéric Bernard) – ראו את עיקר שליחותם בהפצת סוגים מסוימים של ידע; וגישה דומה גילו במאה העשרים מו"לים רוסים בכרלין של שנות העשרים ומו"לים ספרדים במקסיקו סיטי ובבואנוס איירס של שנות הארבעים.

כדי לצמצם את הנושא עוד יותר יושמטו מהדיון טיילים, סטודנטים

ודיפלומטים, שכן אלה נטו לחיות מחוץ לארצם תקופות קצרות יחסית. עוד יושמטו גולים פנימיים, היינו, אנשים שהתנגדו למשטר הרתי או הפוליטי הקיים וכיקשו להמשיך לחיות בארצם כאילו היו מחוצה לה. באירופה של העת החדשה המוקדמת אנו מוצאים אינספור בני אדם שסירבו לקבל את הדת הרשמית במקומותיהם אך השלימו אתה בשתיקה, מהם יהודים ומוסלמים בארצות הנוצריות, קתולים בארצות הפרוטסטנטיות (ולהיפך); וקבוצות שהשקפותיהן לא נחשבו מקובלות בשום מקום כגון "משפחת האהבה" (Familia Caritatis), שעם חבריה נמנו כנראה המדפיס כריסטוף פלנטן (Christoph Plantin), הגאוגרף אברהם אורטליוס (Abraham Ortelius) וחוקר המקרא בניטו אריאס מונטאנו (Benito Arias Montano). המאה העשרים הצמיחה מגוון רחב של מתנגדי משטר, החל בכלשן היהודי ויקטור קלמפרר (Victor Klemperer), ששרד בגרמניה ההיטלראית ואת הגיגיו החתרניים השאיר ליומנו האישי, וכלה במדען הגרעין הרוסי אנדריי סחרוב, פעיל זכויות האדם שנענש בגלות פנימית ונשלח ממוסקבה לגורקי.

עוד יושארו מחוץ למחקר הסופרים והמשוררים שגלו או עזבו את ארצם – קמואש וסרוונטס, קונרד ומיצקביץ', ג'ויס ונבוקוב – כי חייבים לסיים בנקודה כלשהי, ונושא הספר רחב למדי גם בלעדיהם, אם ננקוט לשון המעטה. בנקל יכולנו להקדיש מחקר בהיקף דומה רק לכותבי ספרות בדיונית בגלות. ההתבוננות המרוחקת של הנרי ג'יימס גם בבריטניה וגם בארצות הברית, למשל, עולה בקנה אחד עם מוטיב מרכזי בספר הנוכחי.²⁸ אותו מבט חודר של הקרוב-הזר ניכר ברומנים של רות פראוור ג'בוואלה (Ruth Prawer Jhabvala), שנולדה בגרמניה, התבגרה באנגליה ובילתה כמה עשורים מחייה בהודו ובארצות הברית. בנאום פומבי ב-1979 הפנתה ג'בוואלה את העין החדה הזאת אל אתגרי מצבה האישי, בהכריזה: "אני עומדת לפניכם היום כמחברת שאין לה קרקע יציבה לכתוב ממנה: נידפת ברוח מארץ לארץ, מתרבות לתרבות, עד שאני מרגישה שאינני, עד שאינני. ומתברר שהקיום הזה מוצא חן בעיני". ג'בוואלה נדרשה לנושא גם בהזדמנויות אחרות. "פעם פליטה, תמיד פליטה. אינני זוכרת תקופה שבה לא הסתדרתי מצוין,

28 על האמנויות, ראו: Jarrell J. Jackman and Carla M. Borden (eds.), *The Muses Flee Hitler* (Washington, DC: Smithsonian Press, 1983); Daniel Snowman, *The Hitler Emigrés: The Cultural Impact on Britain of Refugees from Nazism* (London: Chatto and Windus, 2002)

לא חשוב היכן הייתי, אלא שלעולם אין לך נאמנות גמורה למקום מסוים, לעולם אין כך רצון להיות מזוהה לחלוטין עם החברה שבה את חיה".²⁹ ספר זה שם לו למטרה לתעד את התרומה העצומה בלי שיעור שתרמו גולים ומהגרים מרצון להפצה של ידע, ולא פחות מכך – ליצירתו. מי שמתגורר כיום בבריטניה יתקשה להתעלם מהתרומה של גולים ומהגרים אחרים לחיי הרוח במדינה (אם כי יש מי שמצליחים בכך, בהם אפילו כמה המכהנים בממשלה). ברם, עד שניגשתי לעבוד על הספר הזה לא שיערתי בנפשי את היקף התרומה שהייתה למספר עצום של גולים לא רק בבריטניה (קל וחומר בארצות הברית, ארץ המהגרים), אלא גם באזורים אחרים בעולם.

שיטת המחקר

כדי לאמוד את משקל התרומה של הגולים לידע היה עלינו להשוות בין הישגיהם כקבוצה לבין ההישגים של קבוצת ביקורת המורכבת מלא-גולים הדומים לגולים מכל בחינה אחרת. תנאים כאלה הם למעלה מכוחם של היסטוריונים. בעמודים הבאים ננקוט אפוא גישה אחרת, ונתרכז במספר מצומצם של מקרי מבחן. הניתוח יתמקד בקשר בין התרומות של גולים לידע ובין תנאי מצבם של היחידים והקבוצות שהיו אחראים להן. אף שהניתוח שאציע לא יהיה גלובלי במלוא מובן המילה, הרי בכל זאת יהיה בו ממד השוואתי. אחת ממטרותיו היא לשלב בין תמונה פנורמית – דין וחשבון על התנועות העיקריות של מלומדים גולים במערב במשך יותר מ-500 שנה – ובין מקרי מבחן שיוצגו בפירוט רב יותר, ואני מקווה שגם בעומק רב יותר. מטרה אחרת היא איזון ראוי בין הדגשת התהליכים החוזרים להבלטת ההקשר הייחודי, וזאת דרך הקבלות והשוואות מפורשות. כותבי היסטוריה משווה מתעניינים על פי רוב במקומות גאוגרפיים שונים ולא בתקופות שונות. ואולם אני סבור כי כדי לגלות את אופיה הסגולי של כל תקופה נחוצה גם השוואה שיטתית של הדמיון והשוני בין תקופות

29 שני הקטעים מצוטטים בהספר לג'בוואלה שפורסם בעיתון אינדפנדנט ב־4 באפריל 2013.

היסטוריות. מה היו, דרך משל, ההבדלים המכריעים בין העת החדשה המוקדמת לתקופה המודרנית. ספר זה עוסק בשתי התקופות כאחת כחלק ממאמץ רב-שנים לעודד שיג ושיח בין היסטוריונים של שני חלקי העת החדשה. כך, לדוגמה, בניתוח מקרי המבחן הנוגעים למהגרים מרצון נעמוד על קווי הדמיון והשוני בין מלומדים גרמנים שפעלו ברוסיה במאה השמונה-עשרה ובין אינטלקטואלים צרפתים שלמדו ולימדו בברזיל בשנות השלושים של המאה העשרים.

ההשוואה המרכזית בדיוננו – והניגוד העיקרי – יהיו אלה שבין הגולים הפרוטסטנטים במאה השבע-עשרה לגולים היהודים במאה העשרים. המקבילות בין הקבוצות ברורות וגלויות, ולא בכדי נמצאו כמה היסטוריוניות והיסטוריונים ישראלים, ובהם מרים ירדני (שהייתה ילדה כשעזבה את רומניה אחרי מלחמת העולם השנייה), שכתבו על התקופה הרחוקה יותר מתוך מחשבה על הקרובה. גם איירין סקולודי (Irene Scouloudi), בת למהגר יווני שכינה שנים ארוכות כמזכירת החברה ההוגנוטית של לונדון, מצאה השראה בהקבלה זו בין עבר להווה.

גלויים לא פחות הם ההבדלים בין שני גלי ההגירה הללו, כגון משקלם הרב של כוהני הדת בגל הראשון, בעידן של הגירה מטעמי דת, כנגד משקלם של האקדמאים בגל השני, בתקופה שבה מילאו האוניברסיטאות תפקיד מכריע בתרבות הידע השלטת, תפקיד שכמוהו לא נודע להן לפני כן ולמעשה גם לא אחרי שנות השלושים. הדיון במקרה המבחן השני יכלול גם השוואה והנגדה בין השפעת המהגרים המשכילים על שתי תרבויות, הבריטית והאמריקאית, ועל שני תחומים אקדמיים, סוציולוגיה ותולדות האמנות.

ניתוחי המקרים בספר זה יתבססו על ביוגרפיה של קבוצות, "פרוסופוגרפיה", שיטה שהנהיגו היסטוריונים גרמנים של רומא העתיקה ויובאה לבריטניה בידי ההיסטוריון המהגר לוואיס ניימיר (Lewis Namier). הבעיה העיקרית שמעורר השימוש בשיטה זו לחקר משכילים גולים ומהגרים מרצון אפשר לכנותה "בעיית הקרחון": אותם גולים שקיים עליהם תיעוד עשיר, "המהגרים המפורסמים", אינם אלא הקצה הבולט מתוך המים של קבוצה גדולה בהרבה.³⁰ במקרה של העת החדשה המוקדמת אין בידינו לעתים

קרובות כמעט שום ידיעה פרט לשמות של מלומדים מסוימים, אף שאפשר להניח שתרומות חשובות להתפתחות הידע היו לעוד רבים ששמותיהם נשכחו בינתיים. ההגירה היהודית הגדולה בשנות השלושים היא גל ההגירה היחיד שלגביו יש בידינו מספיק נתונים על מספר גדול מספיק של מלומדים כדי לערוך ניתוח סטטיסטי מדויק. ואפילו לגביה, למשל במקרה של נשים מלומדות, פרטים חיוניים חסרים אפילו בספרי היעץ המובילים.

חרף פערי הידע הללו, ביוגרפיה של קבוצות עשויה לספק פרטים רבי ערך, לסייג הכללות פזיזות ולחשוף חלקים מהקרחון הנשארים לרוב סמויים מן העין. היא מזכירה לנו את חשיבות התרומות של מלומדים מהשורה השנייה, ומצילה אותנו מהכשל שהסוציולוג רוברט מרטון כינה כידוע "אפקט מִתִּי" (בעקבות דברי ישו בבשורה על פי מתי: "מי שיש לו – נתון יינתן לו"), בהצביעו על התופעה הרווחת שבה תגליות ורעיונות של מדענים אלמונים באופן יחסי נעשו מזוהים בדיעבד עם קומץ חוקרים ידועים.³¹

מטבע הדברים, סיפורי החיים של אינטלקטואלים גולים בני המאה העשרים ידועים הרבה יותר מאלה של עמיתיהם מהעת החדשה המוקדמת, הודות למכתבים ולחיבורים האוטוביוגרפיים שהותירו. גם ספרות המחקר שנכתבה עליהם עשירה לאין ערוך. לכן אשתדל לנקוט כאן גרסה מסוימת של המתודה שמארק בלוך כינה "רגרסיבית": מצד אחד, לשאול על העת החדשה המוקדמת, ובייחוד על העשור שאחרי 1680, כמה מהשאלות שחוקרים הציגו בקשר לשנות השלושים של המאה העשרים; מהצד האחר, לנסות להשיב עליהן בכלים המתאימים לתקופה קדומה יותר.